

XVI аср бошларида темурийлар давлати емирилганидан то XIX-асрнинг 60-70-йилларигача Ўрта Осиёда учта — Бухоро, Хива ва Кўкон хонликлари ҳукм сурди. Бу орада Ўрта Осиё Афғонистон, Хиндистон, Арабистон ва Хитой билан қадимий сиёсий-иқтисодий алоқаларини давом эттираверди. Вақт ўтган сари Россия билан бундай алоқалари кучайиб борди.

Чоризм XVI-асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Аштархон, Козон, Сибир ва Крим хонликларини босиб олгач, рус давлати Ўрта Осиё ва Козогистонга қўшни бўлиб қолди. Натижада рус давлати ўзбек хонликлари билан бевосита барча соҳаларда муносабатга киришиш имконини қўлга киритди. У ўз қарамдаги чет ўлкаларнинг газлама, кийим-кечак ва бошқа турли-туман молларга бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида савдони ривожлантиришга қаратилган муҳим чораларни амалга ошира борди. Ўз навбатида ўзбек хонликлари Сибир, Волга ва Ўрол бўйида яшовчи халқлар билан тижорат ишларини кучайтиришдан манфаатдор эдилар. Чунки у ерларда ўзбек молларига талаб катта эди. Бу эса ҳар учала хонликда ҳунармандчилик, қишлоқ хўжалиги ривожига ижобий таъсир кўрсатди. Рус давлати бирмунча илғор ва қудратли бўлганлиги учун ўзининг сиёсий-иқтисодий режаларини усталик билан рўёбга чиқара борди. У савдо-сотиқни, чегара ҳавфсизлигини таъминлаш байроғи остида аста-секин Козогистоннинг ички томонига қилжий бошлади. Бунда, 1731 йилда Кичик жуз,

1731—1740 йилларда эса Катта жуз козокларининг аксарияти рус давлатининг тобелигига ўтиши жуда қўл келди. Худди шундай бўлишини бир замонлар Пётр I орзу қилган эди. «Шарк билан алоқада, — деган эди у, — Козогистон тасарруфи қалит ва дарвоза ҳисобланади. Шунинг учун миллионлаб сўм сарфланса ҳам Козогистонни бўйсиндириш ёки ҳеч бўлмаса у ерда Россия таъсирини ўрнатиш зарурдир»[1].

Шу нуқтаи назардан рус давлати Козогистонда қўплаб шаҳар ва қишлоқлар барпо этди. Масалан, Семипалатинск, Петропавловск, Усть-Каменогорск, Оренбург, Троицк ва бошқалар ана шу сирага қиради.

XVIII асрда Козогистонда 46 та ҳарбий қалъа ва 96 кичик қалъалар қурилган эди. Руслар эгаллаган жойларда оврупоча тураржойлар, савдо марказлари, қорхоналар ва қон саноати вужудга келди. Пировардида улар рус ҳукуматининг ўзбек қонликларига ҳарбий қуриш қилишида муҳим таянч вазифасини ўтади.

Ўзбек қонликларини қабт этиш нияти очикдан-очик Пётр I даврида бошланган эди. 1717 йили А. Бекович-Черкасский бошчилигида яхши қурулланган, уч қарим мингдан ортиқ аскарлик қўшинини Хивани бостиришга юборган, бироқ баднийат қўшин Хива қонлиги томонидан қор-қор қилинган эди. 1830 йили Оренбург генерал-губернатори Перовский қўмондонлигидаги қўшин Хива қонлигини босиб олиш учун йўлга қикади. Аммо истилоқилар сафардаги огир шароитга бардош беролмай орқага қайтган эдилар.

XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб қор ҳукумати ўзбек қонликлари тасарруфидаги жойларни босиб олишга қиришади. Қунонқи, 1847 йили Сирдарёнинг Оролга қуилиш жойи эгалланиб, Орол ҳарбий қалъаси барпо этилади. Бу вақтларда Ок қачит (Қизил Ўрда), Туркистон, Қимқент, Авлиёота, Пишпек, Тўқмоқ ва бошқа қавзеларда Қўқон қонлигининг ҳарбий истехқомлари қавжуд эди. 1852 йили қор қўшини Окқачитга ҳужум қилади, леқин уни қўлга қиритолмайди. 1853 йилда генерал Перовский бошчилигидаги иққи минг аскардан ортиқ қўшин яна Окқачитга ҳужум уюштиради. Истехқом муқофаақилари генерал Перовскийнинг таслим бўлиш ҳақидаги тақлифига «Бизлар бир дона қорох ва қўчада бир қесак қолгунча, ҳамма қурулларимиз тамоман синиб битгунча қурашамиз», деб жавоб қайтаради[2]. Дарҳақикат, генерал Перовскийнинг ўзи қейинқалиқ истехқом ҳимояқилари охириги имқонларига қадар қахрамонона жанг қилганини тан олади. 22 қонлиқ қуруш ва жангдан сўнг қор аскарлари истехқомни қор-қор этишга муваффақ бўлганлар. Қалъа ҳимояқиларидан бор-йўги 74 қиши тирик қолган, ҳолос. Қор қўшинларидан эса 25 қиши ҳалокатга учраган ва 46 қиши ярадор қилинган. Истехқом ўрнида «Перовский форти» деган ном билан рус ҳарбий қалъаси бунёд этилди. Окқачитдаги мағлубият Қўқон қонлигини қаттиқ ташвишга солади. Дарҳол Тошқентда қуч тўпланиб, ҳоқим Сабдалхўжа бошчилигида 8 минг аскарлик қўшин ва қўнғиллилар Окқачитни эгаллаш учун йўлга қикади. Қиргин-барот жангдан сўнг улар 192 қишини йўқотади ва ярадорларни 92 туяга ортиб ортга қеқинадилар.

1853 йилнинг декабрь ойида 13 минг қишидан иборат қўшин Ёқуббек қўмондонлигида Окқачитга қелиб душман билан тўқнашади. Натижада юрт ҳимояқиларидан иққи мингга яқин қиши ўлдирилади ва ярадор қилинади. Қор қўшинларидан 55 қиши нобуд бўлади. Бироқ, бундай қетма-кет мағлубиятлар умидсизлиққа олиб қелмади. 1855 йил январида

1500 кишилик кўшин ва кўнгилли касосчилар яна Окмачитга отланади, лекин улар душман сафларига янги куч кўшилганлигини эшитиб, оркага кайтадилар.

1860 йилда Пишпекда ҳам душман кўшини билан тўкнашув бўлади. Бу жойни эгаллаш учун чор кўшинлари 954 та снаряд ва 13 мингга якин ўк отганлари маълум. Химоячилардан анча киши ўлдирилади ва ярадор қилинади. Шу йили Тўкмок қалъаси ҳам чор кўшини томонидан забт этилади, бу ҳол бутун хонлиқни катта ташвишга солади. Ўзбек, козок ва қирғизлар Тошкент ҳокими Қанаотшоҳ бошчилигида урушга отланишади. Уларнинг умумий сони 20 мингга борар эди. Пишпек остонасида ҳар икки томон ўртасида қонли тўкнашув юз бериб, химоячилар қаҳрамонона жанг қиладилар, Мудофаачиларга қарши душман томонидан 2051 та снаряд, 31879 та ўк ва 63 та тўп ўқи отилган. Бу жангда Қўқон кўшинларидан ва оломондан 1500 киши ўлдирилади ва қўпи яраланади. Душман аскарларидан атиги 13 киши ўлдирилади ва 29 киши жароҳатланади. 574 химоячи асирликка олинади. Шунингдек, истехкомда 82 савдогар, 92 аёл ва болалар бор эди. Чор кўшинлари 1864 йил май ойида Авлиёота остонасида 1500 кишилик Қўқон кўшинлари ва халқ касоскорлари билан яна тўкнашади. Бу сафар ҳам химоячилар мағлубият аламини тортадилар: улардан 307 киши ўлдирилиб, 390 таси ярадор бўлган эди.

1864 йилнинг июнь ойида Туркистонда ҳам чор ҳукумати ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Бу суронли жангда маҳаллий халқ вакилларида юзлаб киши ҳалокатга учрайди ва жароҳат топади. Айрим маълумотларга кўра, чор қўмондони агар шаҳар таслим бўлмаса, Аҳмад Яссавий макбарасига тўп отилишини маълум қилган. Шундан кейингина химоячилар урушни тўхтатишга мажбур бўладилар.

Авлиёота ва Туркистоннинг душман томонидан забт этилиши бутун Қўқон хонлигини оёққа тургазди. Тошкент чоризм босқинчиларига қарши кураш марказига айланди. Бу ерга Марғилондан Юсуфбек, Хўжанддан Мирза Аҳмад Қушбеги қўмондонлигида кўшинлар, шунингдек Андижон, Наманган, Ўш ва бошқа жойлардан ҳарбий қисмлар келтирилди. Қўшин ва халқ касоскорларига Қўқон хонлигининг лашкарбошиси Алимкул бошчилик қилиб, Тошкентдан тонг отар пайтида, ҳар бир маҳалла олдида тўхтаб, халқдан дуо-фотиҳа олади-да, Чимкент томонга йўналади. Уларни шаҳар аҳолиси яхши ният ва йиги-сиги билан қузатиб қолган.

Чимкентда бир кеча-кундуз давомида ҳар икки томон ўртасида тўплардан отишув бўлади. «Сўнгра тўрт томондан, — деб ёзади ўша замон воқеанависларидан бири Мухаммад Солиҳ қори ўзининг «Тарихи жадиди Тошқанд» асарида, — аскарлар отдан тушди ва қарнай садолари остида рус аскарларига қарши ҳужумга ўтилди. Химоячилар 2—3 минг кадам югургач, душманнинг тўп ва милтиқларидан ёмғирдек ёгилган ўқлар остида қолдилар»[3]. Натижада, 12 минг киши ҳалок бўлади ва яраланади. Бироқ, генерал Черняев бошчилигидаги чор кўшини урушни давом эттиришга ботина олмай Туркистонга жўнайди. Жинай деган жойдаги урушда ҳам химоячиларнинг қўли баланд келади. Шундан кейин Алимкул урушни давом эттириш мақсадида тайёргарлик ишларини қўраётган бир пайтда Қўқонга Бухоро амири Музаффархон ҳужум қилганлиги ҳақида хабар олади. Натижада лашкарбоши Алимкул Чимкентда кўшиннинг катта бир қисмини қолдириб Қўқонга кайтади. Бу, ўз-ўзидан аёнки, Чимкентда душманга қарши ҳаракатнинг

сусайишига олиб келди. Вужудга келган вазиятдан фойдаланган генерал Черняев 1864 йилнинг 21 сентябрида Чимкентни жанг билан эгаллашга муваффақ бўлди. Анчагина мудофаачилар эса кириб ташланди.

Каттол Черняев сўнг Тошкентни истило этиш пайига тушиб, 1864 йил 27 сентябрида йўлга чиқади. Бу вақтда Тошкент мудофааси умумхалк ҳаракатига айланган эди. Шаҳар аҳолиси она юртини химоя қилишни ўзининг муқаддас бурчи деб ҳисоблайди. «Шаҳар ғариблари, фуқаролари ва қариялари, — деб ёзилади ўша манбада, — ибодату намоздан кўра кўлларида келгунча ёрдам бериш афзалроқ, савоб деб аскарларга сув, озиқ-овқат ташиб турдилар». Ўша замонда Тошкент қалин ва баланд девор билан ўралган бўлиб, 12 та дарвозаси бор эди. Девор устидан икки отлик киши бемалол юриши мумкин эди. Чор кўшинлари шаҳар яқинидан туриб тўплардан ўққа тутадилар. Ўз навбатида жавоб ўқлари ҳам отилади. Босқинчиларнинг бир гуруҳи шаҳар девори атрофида қазилган зовурга тушиб олади. Химоячиларнинг уюшган ҳужумига чор аскарлари дош бера олмайди. Душман 72 кишини йўқотади ва бу ҳолни кўрган генерал Черняев Чимкентга қайтишга мажбур бўлади.

1865 йилнинг 28 апрелида Черняев Чирчик ёнидаги Ниёзбек қалъасини жанг билан ишғол этади. Тошкентлик бир ҳоиннинг маслаҳатига кўра Черняев Қайқавус ариги тўғонини бузиб, уни Чирчик дарёсига буриб юборади. Натижада, тошкентликлар сувсиз қолиб, оғир аҳволга тушади. Шунга қарамай, аҳоли мудофаани мустаҳкамлашга қуч-ғайратини аямайди. Кўп ўтмай Кўкондан лашкарбоши Алимкул кўшини билан мадад бергани келади. Бу тошкентликлар руҳини кўтариб юборади. Улар кўконликларни зўр хурсандчилик билан қаршилайди. Бу тўғрида «Тарихи жадиди Тошқанд»да шундай баён этилган: «Тошқанд амалдорлари, сардорлари, уламо, шайхлар, ғариблар, гадолар, эркак-аёллар аралаш уларнинг истикболига чиқиб, шод-хуррам кутиб олдилар[4]».

Алимкул шаҳар саройида ўтқазилган йигинда Тошкент аҳли фуқароларининг кўрсатган ғайрат-шижоат ва қаҳрамонликларини айтиб, уларга ўз миннатдорчилиги ва хурсандчилигини изҳор қилган, бир томчи қони қолгунча қурашишини баён этган. Шунингдек, у Бухоро амири Музаффархонни қоралаб, унинг чор кўшинларига қарши қураш ишига путур етказётганлигини таъкидлаган.

Черняев кўшини билан химоячилар ўртасидаги қураш Салор ариги атрофида давом этади. Черняевчилар химоячиларга қарата тўплар ва милтиқлардан ўқ ёғдиради. Лашкарбоши Алимкул бошчилигидаги кўшин ва халқ оломони душманга ҳужум уюштириб, истилочиларни чекинишга мажбур этади. Бу ғалаба шаҳарда қатта хурсандчилик билан қарши олинади, ғалаба шарафига қарнай-сурнай садолари янграйди. Шаҳар халқи «Етти ёшдан етмиш ёшгача эркак-хотин, ёшу қари хизмат қамарини белларига боғлаб пишган таомларни бошларида кўтариб, қатик, сут, шарбат, иссик қонлар, ширин меваларни саватларга солиб, аскарлар турган жойларга олиб келиб илтижо, тавалло ва дилдорлик қилиб, кўзларидан ҳасрат ёшларини оқизиб, кўз ёшлари суви билан аскарларнинг юзларидаги қанг-губорни ювиб, артиб, кўзгудай тозалаб, овқатларни ейиб битиришларини илтижо қилдилар[5]». Бу сатрлар воқеалар шохиди бўлган Мухаммад Солих қаламига мансуб бўлиб, у қенг меҳнатқаш омманинг ватанпарварлик ҳаракатларини жуда қонли ва ёрқин баён этган. Шаҳар химоячилари Шўртепага

жойлашиб олган чор кўшинларига хужум килади. Ўша жангда Алимкул каттик яраланиб сафдан чикади, кўп ўтмай халок бўлади. Бу ҳолат химоячилар рухига салбий таъсир кўрсатади. Устига-устак сувсизлик ва ташналик химоячилар ва умуман, аҳолининг тинка-мадорини курилади. Тошкентликлар Бухоро ва Хива хонликларига ёрдам сўраб элчилар юборадилар. Аммо улар бу илтимосни инобатга олмайдилар.

Баён этилган огир вазиятдан хабар топган Черняев 1865 йилнинг 14 июнида ўз кўшини билан шаҳар ичкарасига ёриб киришга муваффақ бўлади. Химоячилар уйлар ва дўконлар ичига кириб олиб, душманга қарши урушни давом эттираверадилар. Хатто мачитларда ҳам жанг бўлганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Хар бир маҳалла жанг майдонига айланиб кетади. Айникса, Киёт маҳалласининг жангчилари қахрамонона курашадилар. Абдурахмон Ясовул бошчилигидаги кўнгиллилар гуруҳи кунбўйи душман хужумини даф этиб турадилар. Мирюсуф Мирсултон богбон ўғли, Нормухаммад ҳамда Мулла Шер мерганлар, Муллажон Муса Мухаммад Али подачининг ўғли ва бошқалар катта жасорат кўрсатадилар.

Бу вақтда чор кўшини айрим кишилар кўмагида шаҳардаги ўк-дори омборини топиб, уни портлатишга эришадилар. Бу шаҳар тақдирини ҳал қилган омиллардан биридир. Нихоят, 1865 йил 17 июлда тошкентликлар душман хужумига бардош беролмай таслим бўлишдан ўзга чора тополмайдилар.

Черняев Шайхонтохур, Бешёғоч ва бошқа халқ гавжум яшайдиган жойларга тўпларни ўрнатиб, дарҳол сулҳ тузилмаса, шаҳарни ёндириб, култепага айлантиришини эълон қилади. Тошкент чор Россияси томонидан тамоман босиб олинади.

Шундан кейин Черняев шаҳарнинг Ҳаким Хўжа қозикалон, Абулқосимхон эшон, домулла Солиҳбек охун сингари нуфузли кишилари билан мажлис ўтказади. Музокара натижасида сулҳ тузилиб, ҳар икки томон аҳдномага имзо чекади. Бунда савдогарлар ва ҳарбий кишилар ҳам қатнашади. Аҳдномада шаҳар халқининг ўз динида қолиши ва барча ишлар «шариат» асосида олиб борилиши кўрсатилади. Шунингдек, ҳовли, бог ва майдонлар аввалгидек ўз эгалари қўлида қолдирилади. Аҳдномага ҳар тўрт — Шайхонтохур, Бешёғоч, Себзор ва Қўкча мавзеларининг муҳрлари босилади. Шунини айтиб ўтиш лозимки, Черняев ўзбошимчалик билан Тошкентга юриш қилиб, уни эгаллаган. Бу галаба Петербургда зўр мамнуниятлик билан қабул қилинса-да, лекин давлат ишларидаги бундай ўзбошимчалик ҳукуматнинг айрим вакиллари норозилигига сабаб бўлган. Устига-устак Тошкентнинг босиб олиниши халқаро матбуотда шовкин-сурон кўтарилишига сабаб тугдирди. Шу боисдан Черняев ўз ҳаракатини оқлаш мақсадида гўё Тошкент ихтиёрий равишда рус кўшинларига бўйсунганлиги ҳақида хат уюштиришга киришади. У шаҳар катталарини тўплаб, аҳоли номидан қуйидаги мазмунда хат тайёрлашни буюради: «Неча замонлар ва йиллардан бери Туркистонда Фаргона хонлари ҳукмронлик қилиб фуқароларга кўп жабр-зулм ўтказган. Улар закот хирожларини шариат асосида олмасдан ортиқча олганлар ва ҳеч қачон марҳамат қилмаганлар, қадимги урф-одат, таомилдан воз кечиб, кўп йиллар мансаб учун катта кишиларни ўлдириб, фитначи ва игвогарлар сўзига амал қилганлар. Ўртада ноҳақ қонлар тўкилиб, улар шариатга ва уламолар сўзларига амал қилишдан бош тортдилар. Фаргона ва Туркистон заминида кўп вақтлар ва кўпинча қипчоқ, қозоқ ва қирғиз авбошлари ва

бебошлари хукмронлик килиб келдилар. Шунинг учун фукаро ва мамлакат тинчлиги учун тамомила ихтиёримиз ва рағбатимиз билан рус аскарларини олиб келиб уларга шахарни топширдик»[6].

Кўриниб турибдики, тошкентликлар бўлиб ўтган жанг ва дахшатли воқеаларни инкор этиб, ихтиёрий равишда чор аскарларига буйсунганликларини «тан олишлари» лозим эди. Ушбу хат мазмуни баён этилгач, шахар катталари хайрон қолиб турган пайтда Солихбек охун шундай жавоб кайтарган: «Бизлар воқеа ва ходисаларни бекитмасдан маълум киламизки, Тошкентдан Окмачитгача ва бу ердан Гулжагача бўлган шахар ва калъалар — Тошкентга қарар эди. Бу жойларни рус аскарлари уруш ва талаш билан қўлларига киргиздилар. Уруш тўсатдан мухлатсиз ва сўзсиз олиб борилди. Тошкент шаҳри зулхижжа ойининг ярмидан бошлаб сафар ойининг ўн иккинчисигача, яъни қирк икки кун давомида сувсиз, овқатсиз қолдирилди. Мулла Алимкул лашкарбоши шахид бўлгандан кейин сардорсиз қолди. Бухоро, Хоразм, ва фарғоналиклар ёрдам бермадилар. Тошкент фукароси ватанлари ва дин учун қаттиқ туриб, уруш-талашни давом эттириб, сешанба куни ярим кеча ўтгандан кейин сахарга яқин рус аскарлари хиёбон дарвозаси ва калъанинг девори устидан кирди. Шундан кейин яна урушга киришиб пайшанба кунгача икки-кеча қундуз урушиб турдилар. Бу ўртада кўп иморатлар, дўконлар ва уй-жойларга ўт тушиб, оч-ташна, сувсиз яккама-якка уруш бўлиб, охирида ярашиш сулҳи тузилди»[7].

Мавжуд ҳақиқий аҳволни акс эттирувчи бу жавоб генерал Черняевни газабга келтиради. У домла Солихбек охун сўзига қўшилувчи кишиларнинг бир тарафга ўтишларини буюради. Шаҳар катталаридан етти киши, жумладан, Халимбой, Бердибой, Азимбой, Фозилбачча, мулла Мирзаолим охун, мулла Музаффархўжа ва мулла Файзилар домла Солихбек охун сўзини қўллаб-қувватлашади. Домла тарафдорлари шу заҳоти чор аскарлари томонидан ўраб олиниб, қамолга жўнатилади. Қўрилган қоралар шаҳар катталарига таъсир этган бўлса қарам, улар генерал Черняевнинг аҳдномасига розилик билдирадилар. Бу аҳдномани «безаш» ва «тузиш» Абдусаттор Қорабош ўғли деган кишига топширилади. Аҳдномага мажбурий суратда шаҳар катталари қўл қўйиб, муҳр босишгач, генерал Черняевга топширилади. Генерал Черняев домла Солихбек охун ва унинг ҳамроҳларини Сибирга сургун қилади. Генерал Черняев қалбаки аҳдномани Абдусаид ва Ходихўжа исмли савдогарлар қўлига тутқазиб, Петербургга элиб подшога топширишни буюрган. Рус ҳукумати бу аҳдномани ўзининг босқинчилик сиёсатини бўйлаб ва халқаро матбуотдаги шовкин-суронни бартараф қилиш мақсадида чет мамлакатларга таркатади. Жумладан, Туркиядаги рус элчихонаси қалбаки аҳднома нусхаларини қўпайтириб, Истамбулдаги қўчаларга, бозорларга, дўконларга, умуман қўзғатилган жойларга ёпиштириб чиққан. Босқинчи генерал сулҳ шартлари ва ҳақиқий аҳволни бузиб қўрсатувчи ҳамда муштамлақачилар сиёсатига ҳос бўлган қалбаки ҳужжатни ана шу тарзда тузишга эришган.

1866 йил январь ойи охирида генерал Черняев Жиззахга ҳужум бошлайди. Лекин ҳимоячиларнинг қаҳрамонона қаршилиги туфайли орқага қайтади. Бу ерда ҳимоячилар сони 8—9 минг кишига борар эди. Чор қўшинлари ва хонлик ўртасидаги навбатдаги жанг Сирдарёнинг чап қирғоғида жойлашган «Сассиккўл» деган жойда кечади. Бу ерда 100 минг кишилиқ хон қўшини ва халқ қасоскорлари тор-мор этилади. 1866 йилнинг 11

октябрида чор кўшини генерал Кржижановский бошчилигида яна Жиззахни куршаб олади. Жиззахдаги жанг шу даражада дахшатли бўлганки, тўкилган одам кони бамисоли арик сувига ўхшаб оккан. Химоячиларнинг кахрамонлиги ва жасоратини хатто чор кўшинлари ҳам тан олган. Бу жангда химоячилардан 2 ярим минг киши ўлади ва кўплаб кишилар ярадор бўлади. Пировардида Жиззах душман томонидан эгалланади.

1866 йилнинг август ойида Тошкент рус давлати таркибига киритилганлиги хақида расмий Фармон эълон қилинади.

Шуни кўрсатиб ўтиш лозимки, маҳаллий юкори табаканинг айрим вакиллари ўзларининг шахсий манфаатларини ўйлаган ҳолда чор кўшинларининг босқинчилик юришларига кўмаклашган. Улар орасида савдогарлар, амалдорлар ва хатто дин пешволари бор эди. Ана шу тоифа сирасида тошкентлик бой савдогар Саидазимбой Мухаммад ўгли жонбозлик кўрсатган. Рус маъмуриятининг таърифлашича, Саидазимбой «халқ орасида ўзининг бойлиги билан ажралиб турган, хонлик вақтида маҳкамада маслаҳатчи бўлиб, кейин игво ва макр йўли билан ҳокимиятни олиш ва обрў орттиришга интиланлиги учун маҳкамадан четлатилган»[8]. Шуни таъкидлаш лозимки, Чор Россияси тарафдорларининг ҳамда улардан сиёсий-иқтисодий манфаатдорлик қутган бир гуруҳ шахсларнинг хатти-ҳаракати асло халқнинг истакларини ифода этмайди. Маълумки, муайян мамлакатга чет эл босқинчилари бостириб қирганда маҳаллий юкори табаканинг айрим вакиллари ўз ватанига ҳоинлик қилиши табиий ҳолдир. Бунга жаҳон тарихидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

1867 йили чор ҳукумати босиб олган жойларда ҳамда Қозогистонда ташкил топган Сирдарё ва Ёттисув вилоятлари таркибида Туркистон генерал губернаторлиги барпо этилади. Бу мансабга генерал К. П. Кауфман тайинланади. Тошкент шаҳри генерал-губернаторлик маркази бўлиб қолади.

Генерал К. П. Кауфман баён этилган жойларда рус давлати мавқеини мустаҳкамлаш ва қонли урушларни никоблаш мақсадида бир гуруҳ маҳаллий табақа вакиллари, яъни рус давлати тарафдорларини марказий ҳукумат билан қелишган ҳолда Петербургда юборишга қарор қилади. Бу вакиллар асосан «рус давлатига содиқ, рус кўшинларига ҳар томонлама ёрдам берган» кишилардан ташкил топган эди. Вакиллар рўйхатига шайх ул-ислом Носир Мулла Исок (Туркистондан), Қози Мирза Талашпан (Чимкентдан), оксоқол Амин Суни Шайхов (Иқон кишлогидан), Дуглат қабиласининг бийи майор Худойберган (Авлиётадан), қора қирғиз қабиласининг бийи Байтик Қанап (Авлиётадан), Саидазимбой Мухаммадбоев (Тошкентдан), Эшонхон Имомхонов (Тошкентдан), қозикалон Юсуфхўжа Абдуллахўжаев (Хўжанддан), оксоқол Абдугаффор Саримсоқов (Жиззахдан) ва бошқалар киритилган эдилар.

Туркистон вакиллари 1867 йилнинг март ойида Петербургда етиб келдилар. Бу ерда улар иззат-иқром билан қарши олинадилар. Тузилган режага биноан ҳукумат нозирликларида, император саройида, Эрмижада, халқ кутубхонасида, музейларда, Қанлар Академиясида, зоология боғида, Петропавловск қалъасида, фабрика ва заводларда, савдо биржаси, магазинларда, театр ва цирқда, қасалхоналарда, Император боғида (Царское село) ва бошқа диққатга сазовор жойларда бўладилар.

Кўриниб турибдики, режа кенг, мазмунли тузилиб, вакилларга рус давлати хакида катта таассурот ва тушунча бериши лозим эди. Бу билан уларнинг кўз олдида рус давлати кудратини намоиш қилиш эди. Хатто Туркистон вакилларини зўр эҳтиром билан шахсан император Александр II қабул қилган. Улар императорга гўё Туркистон аҳолисининг рус давлати тобелигига олинганлигидан бахтиёрлигини, мангу содиқлигини изхор этувчи мактубни топширадилар. Бу мактубга Тошкент, Туркистон, Хўжанд, Чимкент ва бошқа жойларнинг катталаридан 59 киши имзо чеккан ва муҳр босилган эди. Вакиллар ўз вазифаларини адо этгач, ватанларига қайтганлар.

Чор ҳукумати ана шу тахлит Туркистон генерал-губернаторлиги таркибидаги аҳоли гўё ўз ихтиёри ва истаги билан рус давлати фукаролигига ўтганликлари ҳамда бундан мамнун эканликларини хорижий мамлакатлар кўз ўнгида намоён этишга уринди. Амалда эса у қонли урушларни давом эттира борди. Чунончи, 1867 йилнинг 7 июнида Жиззах ва Самарканд ўртасида жойлашган Янгикўргонда 45 минг кишилик Бухоро кўшини ва халқ кўнгиллиларини қаттиқ жанг билан мағлубиятга учратади. 1868 йил 1 майида эса Самарканд шаҳри остонасидаги Чўпонота тепалигида беаёв уруш бўлади. Бу чорпилчорда химоячилардан кўп кишилар кириб ташланади ва ярадор қилинади. Чор аскарлари эртасига Самарканд шаҳрига бостириб қирадилар. Ваҳимага тушган ерлик аҳоли душманга қарши тура олмайди. Бундан хабар топган Амир Музаффар қаттиқ даҳшатга тушиб, хабарчини «шум сўзлари» учун дархол осиб ўлдиришга фармон беради. Унинг васвасаси аста-секин йигига айланиб «Худо мени Самарканддан маҳрум қилгандан кўра жонимни олгани яхши эди», деб нола чекади. Амирнинг ношудлиги ва мағлубияти ҳалойик орасида юрт соҳибига қарши норозилик ва газабни янада қучайтиради. Айниқса, унинг Чор ҳукумати билан сулҳ тузишга мойиллиги вазиятни ўта кескинлаштиради. Натижада, Бухоро атрофидаги аҳли жамоа амирдан «қандай бўлмасин урушни давом эттиришни» талаб қилиб кўзғолон кўтарадилар. Амир Музаффар халқ кўзғолонининг бутун Зарафшон водийсига тарқалиб кетишидан кўркиб, дархол чоризмга қарши ҳарбий юриш уюштиради. Чўли Малик деган жой кўзғолон марказига айланади. Бу ерда ойболта, сўйил, найза ва шунга ўхшаш оддий нарсалар билан қуролланган кўзғолончиларнинг асосий қучлари тўпланган эди. Бироқ кўзғолон тор-мор этилиб бостирилади.

Талвасага тушган амир нима қиларини билолмай ўз атрофидаги беклар билан кенгаш ўтказиб сулҳ тузиш ёки урушни давом эттириш масаласини муҳокамага кўяди. Кенгашда биринчи бўлиб сўз олган лашқарбоши Усмонбек шундай дейди: «Хонлик халқи урушни давом эттиришни талаб этаётган бир пайтда қофирларга контрибуция (товон)[9] тўлагандан кўра бир томчи қон қолгунча қурашиш афзалроқдир». Бу фикрни кенгаш қатнашчилари бир оғиздан қўллаб-қувватлайдилар. Шундан кейин 15 минг отлик, 6 минг пиеда ва 14 та тўпдан иборат Бухоро кўшини Зирабулок тепалигига қелиб ўрнашади. Қўшинни руҳлантириш ва ғалабага қорлаш ниятида амир Музаффар уларга қуйидагича мурожаат қилади: «Содик мусулмон фуқаролари! Сизларнинг заҳматларингиз учун раҳмат, сизларни ишонтираманки, ғалаба биз томонда бўлмай. Самарканд ва Каттакўргоннинг қўлдан кетиши биз учун унчалик катта йўқотиш эмас. Биз теурийлар авлодимиз, биз ўз еримизни қандай қилиб қайтариб олишни кўрсатиб қўямиз. Мусулмонлар! Мен динимиз ва Ватанимиз учун мусулмон ахлининг қаҳрамонона жанг қилишини қофирлар кўз ўнгида намоён этишингизга умид қиламан. Халқ биздан ғалаба

кутаяпти, у жангдан сўнг сизларни карши олганида дин ва Ватан химояси учун курашган ва еримизни кофирлардан тозалаганлар деб айтишсин. Зирабулок жанг майдонида халок бўлганлар шарафига шонли ёдгорлик ўрнатилади. Мусулмонлар! Туркистон генерал-губернатори талаб килаётган 125 минг тилла (500 минг сўм) совга сифатида сизларга берилади. Ишончим комилки, сизлар менинг умидларимни рўёбга чиқариб, самаркандликлар тўнидаги кора доғни ювасизлар. Мусулмонлар, сизларга зафар ёр бўлсин!» Ушбу мурожаат тўп ўқлари овози остида ўқиб эшиттирилади. 1868 йил 2 майда генерал К. П. Кауфман кўмондонлигидаги кўшин ва химоячилар ўртасида жанг бошланади. Бухоролик мудофаачилар «Олинглар, олинглар ахир...» дейишганча душманга карши хужум қиладилар. Аммо кўп талофат кўриб мағлубиятга учрайдилар. Бу ҳақдаги хабар бутун Бухоро халқи газабини янада кучайтиради. Амир кўриб Кизилкум тарафга кочиб кетади. Зирабулокдаги жанг вақтида Самаркандда чоризмга карши халқ кўзголони бошланади. Юрт химоясига шаҳар атрофидаги кишлоқ ва овуллардан минглаб кишилар келиб қўшиладилар. Генерал-губернатор К. П. Кауфманнинг ёзишича, Каттакўргондан то Самаркандгача бўлган ерларда кишиларни кам учратган. Бунга сабаб найманлар, қорақалпоқлар, хитойкипчоқлар, қирқ жузлар ва бошқа қабилалар Жўрабек ва Бобобек бошчилигида Шаҳрисабздан келаётган 20 минг кишилик кўшин ва қасоскорларга қўшилиб, Самарканддаги кўзголончилар сафини тўлдирган эдилар. Натижада Самарканд чоризмга карши умумхалқ курашининг ўчоғига айланади. Бир неча минг кишилик кўзголончилар шаҳар қалъасида ўрнашган чор кўшинини қуршаб олиб жангга киришадилар. Аммо Шаҳрисабз беклари чор кўшинларига ёрдамчи қўшлар келаётганидан хабар топиб, Самаркандни ташлаб чиқадилар. «Шундан кейин, — деб ёзади К. П. Кауфман, — шаҳар ахли кишлоқлардан келган халқ кўнгиллилари билан биргаликда қалъага хужум қилишни давом этирдилар[10]». Бу вақт ичида ҳар икки томондан қўплаб киши қурбон бўлади ва ярадор қилинади. 8 июнда генерал К. П. Кауфман бошчилигидаги кўшинлар шаҳарга бостириб кириб кўзголонни шафқатсизлик билан бостиради. Улар шаҳар бозорини, савдогар ва ҳунармандлар дўконларини ўтга тутадилар. Кўзголон қатнашчиларидан 19 киши ўлимга ва 19 киши Сибирга умрбод сургунга ҳукм қилинади. Бунинг устига кўзголончиларнинг аксарияти жангда ҳалокатга учраган. Чор кўшинларидан эса 275 киши ўлдирилади ва ярадор этилади. Бошқа жойларда босқинчилардан бунчалик кўп киши талофат кўрмаган эди. Шунинг учун генерал К. П. Кауфман «Самарканд қалъасидаги талофатни жуда катта йўқотиш»[11], деб баҳолайди. Бу вақтда амир Музаффарнинг обрў ва мавқеи тобора тушиб тахтда зўрга илиниб турарди. Амир Карманага келиб, ўз амалдорлари иштирокидаги кенгашда чор ҳукумати билан сулҳ тузишдан бўлак чора қолмаганини маълум қилиб: «Эндиликда барча кўшин ва қурол-аслаҳаларни, тўпларни оқ подшоҳга топшириб, менга Маккага ҳажга боришга руҳсат берилишини ундан сўрайман. Сезиб турибманки, менинг ўлимим яқин, тақдирим ва ҳаётим халқнинг қўлида»[12].

1868 йилнинг 23-июнида амир Музаффарнинг элчилари Самаркандга, К. П. Кауфман ҳузурига келиб, сулҳ тузишга розилик билдирадилар. Сулҳга кўра Самарканд, Каттакўргон ва Зарафшон дарёсининг юқори қисми хонликдан ажратиб олиниб, Россия тарқибига қиритилди. Амир тоvon сифатида 500 минг сўм тилла пул тўлашга ва хорижий мамлакатлар билан мустақил равишда алоқа ўрнатмасликка розилик беради. Шунингдек, Россия савдогарларига хонлик тасарруфида бемалол савдо-сотик ишлари билан шугулланишга ҳамда қарвонсаройлар қуришга ижозат этилди. Улар тўлайдиган савдо

божлари микдори бухороликлар тўлайдиган божлардан ошмаслиги керак эди. Хуллас, шартнома тузилгандан сўнг Бухоро амири урушни расман тўхтатиб, рус давлатига тобелигини тан олади. Бу эса ватанпарвар, хур фикрли одамларнинг каттик норозилигига сабаб бўлди. Хатто амирнинг ўгли Катта тўра ва бир неча нуфузли беклар бирлашиб, Музаффархон ва чоризм истилочиларига қарши курашни давом эттирдилар. Улар амирнинг тахтдан махрум этилганини эълон қилиб, Шахрисабз ва Китобда катта куч тўпладилар. Шахрисабз беклари Катта тўрани хон деб эълон қиладилар. Натижада амир Музаффарнинг ахволи нихоятда огирлашади. Ота-бола қўшинлари ўртасида Самарканд яқинидаги Жом кишлогига содир бўлган жангда амир сарбозлари енгилди. Шундан сўнг амир чор маъмуриятига харбий ёрдам сўраб мурожаат қилади. Буни инобатга олган генерал Абрамов 1870 йилда Шахрисабз ва Китобда Жўрабек ва Бобобек бошчилигидаги қўшин ва оломонни енгиб, у жойларни амир Музаффар ихтиёрига топширади. Бундан илгари, яъни 1868 йилда чор қўшинлари томонидан босиб олинган Қарши шаҳри ҳам амирга қайтарилади. Бу билан чор ҳукумати амир Музаффарнинг рус давлатига янада кулларча итоат этишини мустаҳкамлай борди. Амир эса сулҳ шартларини огишмай бажараверди.

Чор ҳукумати Хива хонлигини босиб олиш учун катта тайёргарлик қўрди. Вахоланки, Хива хонлигида 1869 йилги маълумотларга кўра, 1500 кишидан иборат мунтазам армия бўлиб, харбий техникаси нихоятда паст даражада эди. Шунга қарамай, чор ҳукумати хонликка қарши уч тарафдан, яъни Туркистон генерал-губернаторлиги, Оренбург ва Каспий денгизи томонларидан ўз харбий кучини ташлайди. Қўшин яхши қуролланган 12 минг кишидан иборат эди. Хатто қўшинга император хонадонидан буюк князь Константин Константинович ва князь Евгений Максимилианович Романовский ҳам қўшилади. Афтидан, бу билан харбий юриш мавқеини янада ошириш мўлжалланган бўлса керак. Қўшинга генерал К. П. Кауфман умумий қўмондонлик қилади. Чор қўшинлари узок ва машаққатли йўлни босиб ўтиб, Хива хонлиги чегарасига етиб қиладилар. 1873 йилнинг май ойида йўлма-йўл хиваликлар қаршилигини енгиб борган чор истилочилари 28 майда Хива шаҳри остонасига қелиб тўхтайдилар. Бу вақтда Саид Муҳаммад Раҳимхон қочишга улгурган эди. Қўшин генерал Веревкин бошчилигида Хива шаҳрига ҳужум бошлайди. Пировардида уруш тўхтатилади ва генерал П. К. Кауфман Саид Муҳаммад Раҳимхонни қайтадан тахтни эгаллашга даъват қилади. Шундан сўнг Муҳаммад Раҳимхон Хивага қелиб, рус давлатининг вассали сифатида ўз тахтини эгаллайди. 1873 йил 12 августда ўзаро сулҳ тузилиб, Хива хонлиги ўз сиёсий мустақиллигини йўқотади. Шунингдек, у товуни тўлашни ва Россия савдогарларига хонликда бемалол иш юритиш учун шароит яратиш беришни бўйнига олади. Амударёнинг ўнг қирғоғи Россия ихтиёрига ўтказилиб, у ерда генерал губернаторликнинг Амударё бўлими ташкил этилади.

Шундай қилиб, Бухоро ва Хива хонликлари ўз мустақилликларини қўлдан бой бериб, чор Россияси таркибига қиради. Гарчанд хонлик сакланиб қолган бўлса-да, улар рус давлати манфаатлари доирасида иш юритиши лозим эди. Чор ҳукумати минглаб кишиларнинг ёстигини қуритгани ва ногирон қилгани етмагандек, уруш харажатларини ундириш учун Бухоро хонлигини 500 минг сўм, Хива хонлигини эса 2 миллион 200 минг сўм товуни тўлашга мажбур этади. Бу огир жарима меҳнаткаш омманинг мушкул ҳаётини янада огирлаштиради. Бирок, икки хонлик жаримани вақти билан тўлаб борди.

Чор истилочиларининг галдаги нияти Кўкон хонлигини тугатиш эди. Улар Туркистон, Чимкент, Тошкент ва бошқа жойларни босиб олиб, Кўкон хонлигига каттик зарба берган эди. Кўкон хони Худоёрхон кўрок ва тадбирсиз бўлганлиги учун ватан химояси йўлида бирон арзигулик иш қилмади. Аксинча, чор ҳукумати паноҳида ўз тахтида ўтиришни ўйларди, холос. У 1868 йили чоризм билан сулҳ тузиб, амалда Россияга қарам бўлиб қолади. Унинг итоаткорлигини тақдирлаган чор ҳукумати Худоёрхонни Россия давлати ордени билан мукофотлади ва унга «Аслзода» деган фахрий унвон берди. Худоёрхоннинг мазкур сиёсати аҳолининг газабини тошириб юборди. Бунинг устига хоннинг зулми тобора кучайиб борди. Натижада, 1872 йилда халқ кўзголони кўтарилди ва у 1876 йилгача давом этди. Халқ нафратига учраган Худоёрхон ўзининг бой хазинасини 40 та аравага юклаб, Хўжандга қочиб кетади. Бу ердан у Тошкентга юборилади. Генерал Кауфман унинг бойликларини ҳукумат фойдасига мусодара қилиб, ўзини Оренбургга сургун қилади[13].

Кўзгончиларга хонликдаги ҳукмрон доираларнинг вакиллари ҳам қўшилиб, чор ҳукуматига қарши кураш олиб бордилар. Бу ҳаракат шу даражада кенг қулоқ ёйдики, бутун Фарғона водийсини қамраб олди. Қулай фурсатни қутаётган чор ҳукумати 1875 йил 6 августда Фарғона водийсига бостириб қиради. Кўзгончилар бу босқинчиликларга қарши каттик жанг қилдилар. Шафқатсиз душман қўшинлари бир неча аҳоли тураржойларини ер билан яқсон этади ва минглаб одамларни қириб ташлайди. Биргина Андижондаги жангда кўзгончилардан 20 минг киши ёвузларча ер билан яқсон этилади. Бу фожиа генерал Скобелевнинг буйруғи ва бевосита иштирокида бўй беради.

Халқ кўзголони шафқатсизлик билан бостирилиб, 1876 йил 16 февралда Кўкон хонлиги тугатилади. Шундай қилиб, чор ҳукумати 1853—1876 йилларда, ўзбек хонликларига қаршли шаҳар ва қишлоқларни бирин-кетин босиб олиб, Ўрта Осиё ва Қозғистоннинг ҳокими бўлиб қолади. Минглаб оддий халқ вакиллари болта, таёқ билан қуролланиб, ўзидан ҳар жихатдан бир неча баробар қучли ва яхши қуролланган чор қўшинларига қарши қардошона қурашади. Улар аскарларнинг тўплар ва қишлоқлардан қўрилган ўқ ёмғирларига қўқракларини тутадилар. Ўзбек хонлари эса мамлакат мудофаасини мустаҳкамлаш ва ҳарбий техникани қаттиқлаштириш ўрнига ўзаро қелишмовчилик ва қураш билан овора эдилар. Айниқса, Бухоро хонлигининг Кўконга қаршан олиб қўрилган душманлик сиёсати чор ҳукумати учун қатта қўлда қелтиради. Қураш ҳаракатлари қуни қўрсатдики, қчала хонликнинг ҳукмдорлари ҳарбий жихатдан қутлақ саводсиз қимса бўлиб қикди. Бундан Кўкон лашқарқошиси Алимхон мустаснодир. У чор ҳукуматига қарши қурашда ўзининг юқсақ ҳарбий маҳоратини намойиш этиб, қўшинга ва халқ қасосқорларига қилимдонлик ва қасорат билан бошқилик қилди. У жўшқин қатанқарвар ва қахрамон шахс сифатида жанг қайдонида халқ бўлади.

Ўзбек хонлиқлари ерларининг босиб олиниши чор Россиясининг юқори табақаси томонидан зўр қурсандқилик билан қарши олинди. Россия молия министри Вишнёгородский бу жойларни «рус тоқидаги энг қимматбаҳо дур» деб баҳолаган эди.

Туркистон генерал-губернаторлигининг қегараси вақт ўтиши билан қенгайиб борди. Қировардида Сирдарё, Фарғона, Ёттисув ва Қаспий орти ерларини ўз қарамоқига

киритди.

Бухоро амирлигида 28 беклик-вилоят бўлиб, Чоржўй, Кармана, Зиёвуддин, Нурота, Китоб, Шахрисабз, Чирокчи, Яккабоғ, Гузор, Бойсун, Коратегин, Денов, Хисор, Дарвоз, Болжуван, Шўгнон, Рўшон, Кўлоб, Кўргонтепа, Кободиён, Шеробод, Халиф, Керки, Бурдалик, Карши ва Норизим сингари жойларни ўз ичига олган.

Хива хонлиги эса Питнак, Хазорасп, Хонка, Урганч, Кўшкўпир, Хозавот, Киёт, Шохобод (Шовот), Тошховуз, Омбар, Манок, Гурлан, Мангит, Килич, Ниёзбой, Кипчок, Порсу, Илёли, Кўхна Урганч, Хўжайли, Шуманай ва Кўнгирот деган жойларни камраган.

Бинобарин, икки хонликнинг илгариги чегараси анча торайди. Чор ҳукумати Ўрта Осиё ва Козогистоннинг бой ва бепоён ерларида мустамлакачилик сиёсатини ўрнатиб, кенг меҳнаткаш оммани каттиқ эзди ҳамда табиий бойликларни аёвсиз талади. У миллий тиллар ва маданиятнинг ривожланишига доимо тўскинлик қилди. Улкан, бой бир ўлка Россиянинг хомашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилди. Шунинг учун ҳам В. И. Ленин «Туркистон мустамлакачилигининг энг ёркин намунаси» деб айтган эди.

Ҳамид Зиёев,
тарих фанлари доктори, профессор
“Шарк юлдузи” журнали, 1990 йил, 8-сон

[1] Б. П. Вежевский, Л. И. Неплюев. «Оренбургский край», Козон, 1897 й. 1-жилд, 136-бет.

[2] Туркестанский сборник. 58-жилд, 22-бет.

[3] ЎзФА Шаркшунослик институти кўлёзма фонди, 474-бет.

[4] Ўша асар, 487-бет.

[5] Ўша асар, 501-бет.

[6] Ўша асар, 13-бет.

[7] Ўша асар. 18-бетнинг орқаси

[8] Унинг отаси асли коратегинлик бўлиб, кейин Тошкент шахрига келиб ўрнашган экан.

[9] Сулх тузилган такдирда Бухоро хонлиги Чор ҳукуматига тоvon сифатида 500 минг тилла пул тўлаши керак эди.

[10] ЎзССР Марказий Давлат архиви, Ф. 715, оп. 1, д. 37, 11-бет.

[11] Ўша жойда, 13-бет.

[12] Туркистон тўплами, 52-жилд, 434-бет.

[13] Айрим маълумотларда кўрсатилишича, Худоёрхон Оренбургда бир хусусий уйда яшаб, от савдоси билан шугулланган. Кунларнинг бирида бир козок киши ёрдамида гойиб

бўлиб, Афғонистон, Хиндистон, Арабистон ва хатто Лондонга борган. Бу ерда у Англия ҳукумат вакиллари билан суҳбатлашган ҳамда хонликни тиклаш учун ёрдам сўраган, сўнгра Афғонистонга қайтиб, кўп ўтмай вафот этган.